

К.В. Горбенко

КАМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ З КОЛЕКЦІЇ АРТЕФАКТІВ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД*

У статті характеризуються основні категорії кам'яних предметів з колекції артефактів городища Дикий Сад. Аналізуються геологічні породи кам'яних знарядь, їх форма та функціональна приналежність. Розкриваються основні види господарської та культової діяльності мешканців Дикого Саду.

Ключові слова: Дикий Сад, городище, фінальний бронзовий вік, землеробські та ремісничі знаряддя, зброя.

На території сучасного міста Миколаєва, в його історичній частині, розташоване городище фінального бронзового віку Дикий Сад (кін. XIII – XI ст. до н. е.). Городище відкрито Ф.Т. Камінським (1888 † 1978) в серпні 1927 року. Однак протягом тривалого часу повномасштабні розкопки на території пам'ятки не проводилися (виключення складають фрагментарні дослідження Ф.Т. Камінського наприкінці 1920-х, 1950-х років та спорадичні розкопки Причорноморської археологічної експедиції під керівництвом Л.М. Славина та О.М. Мальованого у 1956 році). Регулярні дослідження Дикого Саду розпочалися на початку 1990-х років. Вони дозволили накопити значний археологічний матеріал, що дає можливість робити історичні узагальнення по різних аспектах життєдіяльності населення всього регіону [2].

Загалом, епоха пізнього бронзового віку стала за багатьма ознаками переломною для людства в цілому та народів Надчорноморської ойкумени зокрема. Це, насамперед, розвиток комплексного господарства з коливанням в різні періоди питомої ваги землеробства та скотарства, розвиток металургійної справи, гончарства, ткацького та косторізного ремесел, демографічний вибух, розвиток соціально-економічних відносин,

поступова стратифікація та диференціація суспільства, зміцнення інституту вождів, трансформація релігійних та ідеологічних уявлень. Особливо процеси змін стали відчутними на заключному етапі епохи бронзи (BrD), коли процес політогенезу та революційні зміни у господарстві стали незворотними.

Дана епоха, в степовій смузі Надчорномор'я, репрезентована білозерською археологічною культурою, яка з одного боку завершила бурхливий бронзовий вік, а з іншого – дала поштовх новій епосі – віку раннього заліза, коли у нашому регіоні з'являються перші писемні народи (кіммерійці та скіфи), розпочинається процес утворення та розвитку політичних суспільств та державних структур.

Саме в епоху фінального бронзового віку (BrD) на території нижньої течії р. Інгул виникає городище Дикий Сад. Структурно городище складалося з трьох частин – «цитаделі», «передмістя» та «посаду» (рис. 1). На його території досліджені житлові, господарчі, культові та оборонні споруди. Житлові та господарські приміщення традиційні для білозерської культури [1], а культові та оборонні споруди за характером та структурою є унікальними для регіону Степового Побужжя [5].

Під час розкопок, в культурному шарі городища, зафіксовані сотні артефактів (керамічний посуд, бронзові, кістяні, керамічні та кам'яні предмети), проведені комплексні аналізи археологічних матеріалів

* Стаття виконана у рамках держбюджетної теми № 0112U000482 “Етнокультурні процеси в Північному Причорномор'ї в контексті давньої та середньовічної історії Південно-Східної Європи за даними археології”.

(археоботанічний, палеозоологічний, палінологічний, літопедологічний, радіовуглецевий, металографічний, археолого-петрографічний).

Матеріальна культура населення городища Дикий Сад представлена наступними групами знахідок: керамічний матеріал, вироби з кісток тварин, металеві вироби, кам'яні знаряддя праці. Аналіз матеріальної культури городища свідчить про її синкретичний характер, в основі якої лежать місцеві традиції населення пізньої бронзи, але разом з тим яскраво відчувуються культурні впливи і запозичення з сусідніх синхронних культур західного, північного і південного центрів ойкумени [3].

Керамічний посуд, зафіксований під час розкопок городища (понад 2000 вінчиків судин, понад 1200 донець, більш 13000 стінок, з яких більш 200 з різним орнаментом, а також більш 100 великих і середніх цілих судин різних форм і типів – корчаги, кубки, горщики, вази, черпаки, жаровні, миски, миски-сковороди), з одного боку має генетичні зв'язки із сабатинівською керамікою, а з іншого – сильний вплив культур раннього фракійського Гальштату (Бабадаг I) та білогрудівсько-чорноліської культури північної лісостепової зони України. Серед основних орнаментальних мотивів зустрічаються – валики, наліпи, каннелюри, прокреслені лінії, округлі та овальні вдавлення.

Керамічні вироби репрезентовані зооморфною фігуркою, курильницею, дисками с пігментами чорної фарби, прясельцями, дисками с отворами та без, соплами, тощо.

Вироби з кісток тварин (понад 150 виробів та заготовок) дозволяють говорити про досить розвинуте ремісниче виробництво на городищі, насамперед це серійне виробництво кінської вузди (пластина та псалії з рогу оленя), переробка продуктів скотарства (виробництво тупиків з нижньощелепних кісток коня, стругів з ребер коня та так званих «ковзанів») та виробництво знарядь для такелажу.

Комплекс металевих виробів нараховує 72 предмета, які розподіляються на зброю, господарські речі та прикраси (кинджали, ножі, ножі-пилки, шильця,

рибальські гачки, булавки, бляшки, фрагмент невеликої стамески, шпильки, клепані казани, браслети, серга, пронозі, сокири-кельти (основні типологічні форми – Кардашинка, Negresti, Ruginoasa), наконечник дротика.

Кам'яні предмети (понад 200 екземплярів) використовувалися в якості зброї, переробки продуктів землеробства, обробки дерева, кісток, шкір, руди, бронзи, кераміки, під час проведення ритуальних дій, застосовувалися в рибальському промислі, тощо.

Запропонована стаття присвячена загальній характеристиці саме кам'яних предметів з колекції артефактів городища Дикий Сад. Також у статті представлені результати археолого-петрографічного дослідження кам'яних предметів городища, які в осіні 1997 року провів Віктор Федорович Петрунь (1922 † 2005).

Вироби з каміння, зокрема кремінню, займали значне місце в господарстві та культовій практиці білозерських племен. Не є виключенням й населення Дикого Саду, хоча використання кременя не набуло значного поширення в господарстві його мешканців. Під час розкопок зафіксовано тільки два кременевих вироби – наконечник стріли та невеликий культовий предмет – стела (рис. 5: 3, 4).

Сировиною для виготовлення кам'яних виробів слугували вапняки, піщаники, кварцити, гнейси, граніт, тощо. Населення Дикого Саду користувалось як місцевими породами, так й породами з інших прилеглих регіонів ойкумени (додаток 1). Для обробки кам'яних порід використовувалися спеціальні виробничі прийоми – пікетажна, полірувальна, абразивна техніка та техніка станкового свердління. Відібрані зразки спочатку розколювалися за допомогою спеціальних відбійників та молотів, а потім отримані заготовки доводились за допомогою вторинної обробки до готового знаряддя (при необхідності використовувалася додаткова техніка – шліфівка леза). При цьому, деякі вироби не потребували вторинної обробки, а саме окремі види лоцил для шкіри та кераміки, абразиви, ковадла та молоточки для ковкі металів.

Кам'яні предмети з колекції артефактів городища Дикий Сад представлені різними за функціональним призначенням типами. Попередньо їх можна розподілити на три групи: господарські, зброя та престижні речі, ритуально-культові предмети.

Господарські предмети займають найбільш значне місце серед кам'яної колекції артефактів (рис. 2–4). Серед господарських знарядь виокремлюються знаряддя для землеробства та обробки зерна, знаряддя рибальського промислу та комплекс знарядь для ремісничого виробництва (насамперед ковальського, ткацького та гончарного).

Знаряддя для землеробства та обробки зерна (рис. 2). В дану категорію кам'яних виробів можна віднести пести для обробки зерна, мотиковидні знаряддя для обробки ґрунту та зернотерки для розтирання зерна.

- Пести для обробки зерна (рис. 2: 1–3). Для виготовлення пестів використовувалися витягнуті гальки циліндричної форми, оброблені пікетажною та абразивною техніками. Використовувалися пести для розтирання зерна (можливе вторинне використання – пести для розтирання фарби або руди). Пести в колекції представлені понад 10 екземплярами цілих форм та фрагментів.

- Мотики (рис. 2: 4–6). Кам'яні знаряддя підпрямокутної форми, зроблені з плит піщаника та сплосчених з обох сторін. Дані знаряддя могли використовуватися для обробки ґрунту. Мотики в колекції представлені 3 фрагментами.

- Зернотерки (рис. 2: 7–15). Кам'яні знаряддя переважно ладдевидної форми, хоча зустрічаються овальні та прямокутні зернотерки. Як правило, зернотерки мали одну робочу поверхню оброблену пікетажем та використовувалися зернотерки для розтирання зерна. Зернотерки в колекції представлені понад 15 екземплярами цілих форм та фрагментів. Частина даних предметів, можливо, могла мати й вторинне застосування – знаряддя для розтирання фарб (фарботерки). Показовим, є те, що переважна більшість зернотерок (або частково фарботерок?) нагадують витягнутий овал (ладдевидна форма) а ні

завідомо більш пізніші античні важільні ручні жорнова.

Знаряддя для рибальського промислу (рис. 3). Данні предмети складають особливу функціональну групу кам'яних виробів городища. Ці предмети є специфічним витвором, загалом, доби фінальної бронзи. Більшість дослідників характеризують їх як прив'язні вапнякові грузила-якоря коб'яківського типу – елемент рибальських сітей [8, с. 57-58, табл. XXXVI-XXXVII].

- Грузила для рибальських сіток (рис. 3: 3, 8, 11, 12). Для виготовлення грузил використовувалися невеликі каміння переважно вапнякової породи, спеціально оформлені в місцях прив'язі сіток. Для цього на кам'яних заготовках пробивалися пікетажем жолобки, розташовані по колу, поперечно, подовжньо. Жолобки функціонально використовувалися для фіксації мотузок. За формою грузила являли собою овальні, підтрикутні, підпрямокутні. Всі вироби достатньо сильно обкатані, канавки зі слідами спрацьованості. Серед колекції грузил виділяється грузило зроблене з гальки овальної форми та просвердленим отвором в горизонтальній площині, можливо вторинне використане знаряддя в якості виска для ткацького станку (рис. 3: 3). Грузила для сіток представлені понад 10 екземплярами цілих та фрагментарних форм.

- Якоря для човнів (рис. 3: 1, 2, 4–7, 9, 10) представлені 10 екземплярами. Якоря виготовлені з більш масивних глиб вапняку овальної форми. Вони мають два, або три кільцевих жолобів пробитих пікетажною технікою для прив'язування мотузок. Всі вироби достатньо сильно обкатані, канавки зі слідами спрацьованості. Вага якорів 5 – 10 кг. В даних конструкціях поєднуються два принципи дії – дія гаку, який заривався в ґрунт, та вантажу. Якоря могли застосовуватися для стоянок човнів та утримання суден за курсом [4, с. 124]. При цьому, треба наголосити, що деякі подібні вироби, які трактують як якоря, могли мати й інше призначення, а саме, могли використовуватися як противаги та маховики обертового моменту при роботі токарського деревообробного верстата. До таких виробів можна віднести кам'яний предмет характерної

форми з того самого приміщення № 4 (центральний храм) «цитаделі» городища (рис. 3: 10).

Ремісничі знаряддя (рис. 4) (куранти, розтирачі, пести для зерна, фарби, руди, точильні каміння (абразиви), веретенні блоки, молотки, підставки-ковадла для холодної та гарячої обробки металу, ливарні форми, збагачувальні плитки для розтирання фарб, пасивні абразиви та дискові скребла для обробки шкір, опорні шарові підшипники для обертаючих пристроїв (свердлильних, токарних) вертикальної дії, гірничорудні знаряддя (кайло, кирка) найбільш широко представлені в матеріалах городища серед господарських предметів.

- Куранти-відбійники являють найбільшу групу кам'яних знарядь – понад 50 екземплярів (Рис. 4: 1–3). Як правило вони мають округлу та овальну форми з одною, двома, інколи трьома робочими поверхнями. Для їх виготовлення використовувалися тверді породи (кварцити, граніти, тощо), які оброблялися за допомогою оббивки та шліфування та пікетажу. Використовувалися дані знаряддя для різних операцій пов'язаних з обробкою каміння, кременя, руди, металу, тощо. Також, ймовірно куранти-відбійники могли мати й вторинне використання – ядра для праші.

- Розтирачі для загладжування та формовки посудів (Рис. 4: 4, 5). К даному типу знарядь відносяться невеликі кам'яні предмети (5 екземплярів) з граніту та піщаника, овальної, або округлої форми з характерними згладжуваннями.

- Пести для дробіння мінеральних порід за формою та технікою обробки нагадують пести для обробки зерна (Рис. 4: 6, 7, 9, 10). Для їх виготовлення використовували тверді кристалічні кам'яні породи (граніти та кварцити). Робочі поверхні даних предметів мали характерні згладжування та мікро-заглиблення. В колекції таких знарядь нараховується близько 10 екземплярів. Вірогідно, всі пести мали вторинне, або багатофункціональне призначення (використовувалися для розтирання зерна, руди та фарби, обробки металів, тощо).

- Точильні каміння (абразиви) для заточки ножів та кинджалів – близько 10 екземплярів (Рис. 4: 8, 11). Даний тип кам'яних знарядь характеризується пласкою поверхнею з декількома робочими гранями. Для їх виготовлення використовували гранітні та піщаникові породи, які оформлювалися частковою оббивкою, пікетажем та шліфуванням.

- Веретенні блоки (пряслиця) (Рис. 4: 12, 14, 15). Невеликі кам'яні предмети (5 екземплярів) виготовлялися з вапняку за допомогою пікетажу. Вони мали форму округлих пласких дисків з отвором в середині. Пряслиця надягалися на веретено та застосовувалися для створення противаги та для надання веретену тривалого інерційного обертання (більшість пряслиць з колекції городища зроблені з глини). Можливо, що саме кам'яні знаряддя подібного типу мали й вторинне призначення, тобто використовувалися в якості маховиків для дискового свердла.

- Молотки та молоточки для ковкі та правки металів (Рис. 4: 13). Знаряддя легкої та середньої дії для обробки металевих предметів (близько 10 екземплярів). Молотки мали витягнуту циліндричну форму (варіації – в формі сигари або бруска) та були зроблені з гальки або кварциту. Можливо, молотки були універсальними знаряддями коваля. За допомогою даних знарядь виконували і ковку, і розгонку, і протяжку, і чистку металевих поковок. Безпосередньо з молоточками пов'язані підставки-ковадла.

- Підставки-ковадла для ковкі (Рис. 4: 16 – 19). Разом з молоточками є основними предметами серед металообробних знарядь. На даних предметах проводилась холодна ковка металічних виробів та розкатка пластин (понад 10 екземплярів). Ковадла виготовляли з прямокутних плит твердих кристалічних порід (кварцит, граніт) та оброблялися за допомогою пікетажної та абразивної техніки. Робочі поверхні були ретельно відшліфовані та трошки вгнуті у середині.

- Ливарні форма (Рис. 4: 20–22). Дані кам'яні предмети безпосередньо пов'язані з бронзоливарним виробництвом. В колекції присутні 3 екземпляри ливарних

форм. Перша – двохстороння для відливки бронзових наконечника дротика, трьох невеликих кілець для вузди коня та великого кільця або браслету (Рис. 4: 20); друга для відливки кельту (Рис. 4: 21); третя – тесла (Рис. 4: 22). Для доби фінальної бронзи традиційними кам'яними породами для ливарних форм були породи хлоридо-талько-амфіболового ряду з родовищ Криворіжжя. Друга форма з колекції Дикого Саду відноситься до талькових пород, а що стосується першої та третьої ливарних форм, то на даному етапі визначити їх породи поки-що не виявляється можливим.

Зброя та престижні предмети (рис. 5: 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10) (булави, бойові сокири, ядра для пращі, кременевий наконечник стріли, віслообушні сокири).

- Булави (рис. 5: 7, 10). Кам'яні булави з одної сторони можна розглядати як зброю, з іншої, як предмети влади (престижні вироби). В колекції Дикого Саду можна виділити 3 частково цілих булави (граніт або галька) та 1 заготовку (піщаник). За формою всі булави кулястої форми з приплюснутими верхньою та нижньою сторонами та оформленими по всій поверхні пікетажною, абразивною та полірувальною техніками. Треба наголосити, що на поверхні булав повністю відсутні сліди виробничого використання, що підтверджує престижну функцію булав.

- Бойові сокири (рис. 5: 5, 8). Дані вироби представлені в колекції городища 3 частково цілими екземплярами та відносяться до категорії зброї. Сокири характеризуються високоякісною технікою обробки (пікетажна, абразивна та полірувальна техніки). Наскрізні отвори, зроблені станковим свердлінням. Можливо, вторинне використання сокир в якості теслярських знарядь.

- Ядра для пращі (рис. 5: 1, 2). Дані вироби відносяться до категорії зброї. Ядра вироблені з твердих кристалічних пород. Куляста форма досягала завдяки пікетажній техніці обробки та шліфування. Поверхні ядер пращі ідеально заглажена без слідів виробничої діяльності. Подібних виробів в колекції нараховується понад 30 екземплярів та фіксуються вони в заповненні багатьох приміщень городища та рову

«цитаделі» (в заповненні рову зафіксовано понад 10 екземплярів). Треба зазначити, що подібні предмети могли мати й вторинне застосування – опорні шарові підшипники для обертаючих пристроїв (свердлильних та токарних верстатів).

- Кременевий наконечник стріли (рис. 5: 4) представлений одним екземпляром, зафіксованим в нижньому заповненні рову «цитаделі». Техніка обробки даного предмету традиційна для кременевих виробів.

Ритуально-культові предмети (рис. 5: 3, 6, 9, 11–21) (антропоморфні стели та статуетки, фалоси, ритуальна сокира-молот).

- Антропоморфні стели (рис. 5: 3, 15–20) в колекції городища представлені 8 екземплярами (серед ритуально-культових предметів городища є найбільшою категорією). Серед них сім стел виготовлені з великих та середніх брил вапняку. Поверхня та грані оброблені пікетажною та абразивною техніками (рис. 5: 15–21). Восьма стела виготовлена з маленької кременевої заготовки та оформлена традиційною технікою (рис. 5: 3). Дана стела зафіксована на території «цитаделі» городища, в одній з культових ям приміщення № 4 (центрального храму). Всі інші стели колекції походять з території «передмістя» городища. Більшість стел зафіксовано в культовому приміщенні ближнього «передмістя» № 13, що розташовувалося перед оборонним ровом, біля кам'яного фундаменту моста (рис. 1). Перша стела (рис. 5: 16) зафіксована у горизонтальному положенні (верхня частина стели направлена на південь) в східній частині приміщення (яма № 2), під стелою зафіксовані сліди тризни – горілий гумус з керамічними уламками та залишками зерен культурного винограду. Друга стела (рис. 5: 21) також розташовувалась у горизонтальному положенні верхньою частиною на південь, тільки на дні ями № 9 (східна частина приміщення). Над стелою знаходилась антропоморфна статуетка (рис. 5: 14). Третя стела (рис. 5: 15) зафіксована у горизонтальному положенні серед каміння кладки південної стени (стела якби була вмурована в стіну). Також треба зазначити, що в південну стіну приміщення, крім стели

був вмурований горщик з залишками рибних кісток. Це напевно своєрідний оберег, який повинен надавати споруді додаткову міць та надійність. Четверта стела (рис. 5: 17) зафіксована в західній частині приміщення (найбільш велика стела в колекції). Виходячи з розташування предмета можна констатувати, що стела знаходилася у вертикальному положенні.

Таким чином, враховуючи вище наведені факти (розташування стел та горщика) можна стверджувати, що приміщення № 13 було культовим, де на відкритій площадці північної частини (по рівню підлоги залишилися сліди сильно проколеного ґрунту) приносили жертви, в ямах східної частини відправляли похоронний та поминальний ритуал (захоронення антропоморфних кам'яних стел в ямах, сліди тризни), а в західній частині перед великою стелою (образ божества, або верховного Бога) – поминальний і молитовний ритуал. Однак, можливо, що всі зазначені ритуали були об'єднані одним змістом і дійством та пов'язані з обрядом духовного очищення, який здійснювався перед в'їздом на городище. Крім цього, можна припустити, що дані кам'яні стели були своєрідною духовною вартою, яка стояла (в сакральному сенсі) на сторожі мешканців городища (подібні речі відомі в Трої VI).

На території дальнього «передмістя» антропоморфні стели були зафіксовані в заповнені приміщень № 5, 9 та ями «центрального майданчика» № 10 (стояла вертикально на кам'яному фундаменті в центрі ями).

- Антропоморфні статуетки (рис. 5: 13, 14) виготовлені з місцевих вапнякових пород та оформлені по всій поверхні пікетажною технікою. В колекції городища виділяються 2 предмета, які можна характеризувати як антропоморфні статуетки (тобто предмети, що мають або нагадують форму людського тіла). Подібні предмети могли використовуватися під час проведення певних магічних ритуалів або культових церемоній.

- Фалоси (рис. 5: 6, 9, 11) виготовлені з місцевого вапняку та оформлені пікетажем. Поверхня даних предметів добре заглажена, а моделі

практично наближені до анатомічних зразків. Безумовно, моделі фалосів використовувалися в ритуальних церемоніях (культ родючості, символ життя та чоловічої сили). В колекції можна виділити 3 екземпляри предметів, інтерпретація яких не викликає сумніву. Перший фалос (рис. 5: 6) зафіксовано в приміщення № 7 «цитаделі» городища, як раз в заповнені вхідного коридору. Вірогідно, приміщення № 7, разом з приміщеннями № 6 та № 8, які прилягали одне до одного, створювали єдиний храмовий комплекс (рис. 1). Другий фалос (рис. 5: 11) знайдений у нижньому заповненні рову «цитаделі». Третій – в ямі № 16 («центрального майданчика» «передмістя») на самому дні культової ями. Рядом з фалосом зафіксована антропоморфна статуетка (рис. 5: 13).

- Ритуальна сокира-молот (рис. 5: 12) зафіксована в заповнені приміщенні № 7 «цитаделі» городища. Виготовлена сокира з «шорсткого» дацита та оформлена пікетажною та абразивною техніками. Треба зазначити, що «шорсткий» дацит присутній ні в шматочки баласту, як в Ольвії, а в сокирі-молоте, хоча низька твердість подібного матеріалу допускає припущення про ритуальне призначення артефакту. Можливо, що дану сокиру-молот використовували й в якості престижного предмету.

До ритуально-культових предметів, в якості додаткового використання, можна віднести предмети, які характеризуються як якоря. Треба зазначити, що деякі дослідники, які вивчають історію мореплавства, відмічають ритуально-культову функцію якоря [4, с. 126]. Вірогідно, якоря вважалися священними, та були пов'язані з особливим призначенням – збереження та рятування життя людини. У стародавньому світі відомі святилища та вівтарі, пов'язані з культом якоря [4, с. 126]. В світі цих даних, викликає інтерес знахідка трьох якорів (рис. 3: 1,2,10), п'яти «кам'яних яєць» (ідеально заглажені кам'яні предмети округлої та овальної форми) та поховання черепу людини у центральному храмі «цитаделі» городища – приміщення № 4 (на поселеннях доби бронзи відомі ритуальні «глиняні яйця» [4, с. 126], хоча у нашому випадку матеріал

виготовлення «яєць» не має великого значення). Таким чином, можна припустити, що на семантичному рівні «кам'яні яйця», поховання черепу та якоря з храму городища співвідносяться та мають ритуально-культове значення (магічна формула «життя-смерть-відродження»). Яйце – співвідноситься з категорією «життя»; череп – з категорією «смерть»; якор – з категорією «відродження».

Таким чином, кам'яні предмети з колекції артефактів городища Дикий Сад свідчать про достатньо диференційоване та розвинуте виробництво, зокрема про розвиток землеробства (обробка зернових культур – пшениці, проса, ячменя), розвиток рибальського промислу та судноплавства, розвиток багатопрофільного ремісничого виробництва (гончарство, обробка руди та бронзи, металообробка, ткацтво, обробка кістки, рогу та деревини). Наявність у колекції зброї та престижних предметів свідчать про певне соціальне розшарування серед жителів Дикого Саду та поступове зародження стратифікованого суспільства з інститутом вождів, а ритуально-культові вироби дозволяють констатувати факт наявності розвинутих релігійних уявлень, пов'язаних з різноманітними культурами (культ родючості, культ предків та героїв, тощо) поклонінню богам та формування прошарку жерців.

У підсумку, треба сказати декілька слів про результати археолого-петрографічного аналізу порід кам'яних предметів з колекції Дикого Саду проведеного ще у 1997 році.

Для аналізу було відібрано 49 зразків (додаток 2) фрагментів кам'яних предметів з заповнення археологічних об'єктів городища (зовнішнього рову та приміщення № 1 «передмістя», приміщень «цитаделі» № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 та пандусу в приміщення № 3), які к 1997 року були повністю дослідженні (додаток 1*). Впродовж наступних п'ятнадцяти років кількість досліджених архітектурних об'єктів збільшилась у рази та

досягла 46 споруд. За цей час збільшилася й кількість накоплених артефактів, зокрема виросла колекція кам'яних виробів (до таблиць рисунків відібрані тільки найбільш яскраві екземпляри). Нажаль провести археолого-петрографічний аналіз нових предметів поки-що не вдалось, але виходячи з порівняльного аналізу нових геолого-мінералогічних порід серед кам'яних виробів городища зафіксовано не було. Таким чином, висновки отримані п'ятнадцять років тому можна вважати такими, що на сьогоднішній день залишаються поки що актуальними.

До головних висновків археолого-петрографічного аналізу 1997 року можна віднести:

По-перше, що кам'яні предмети з Дикого Саду по походженню розподіляються на три головних типи.

Перший тип – місцевий камінь, що видобувався з найближчих (добовий перехід) оголень-виходів у долинах рік Південний Буг та Інгул.

Другий тип – привезений з регіонів від Південних Карпат до Малої Азії, а також більш західних регіонів Середземномор'я.

Третій тип – тяжко-визначеного характеру, тобто може бути і місцевим, і привезеним здалеку. Подібна ситуація, можливо, пояснюється багаторазовим відвідуванням Дикого Саду різно-етнічними групами місцевого або стороннього населення.

По-друге, породи каміння з городища по ряду ознак відрізняється від порід інших поселень срубно-сабатинівсько-білозерського часу нашого і прилеглих регіонів, зокрема на території Одеської, Миколаївської та Донецької областей, від поселень Струмок, Грібовка-2, Воронівка-2 (Одещина) [6, с. 70-76], Виноградний Сад, Бузьке-IV, Щуцьке-1, Балабанівка VII, Октябрі-1 (Миколаївщина) й до Безимених 1 и 2 в Приазов'ї [7, с. 37-41], що підтверджує унікальну репутацію городища.

* Результати археолого-петрографічного аналізу подані у додатку 1 з несуттєвими скороченнями та мовою оригіналу автора експертного висновку, так як геолого-мінералогічна термінологія відрізняється специфічністю та складністю перекладу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования Белозерской культуры / Ванчугов В.П. / АН УССР. Одес. археол. музей; – Киев: Наук. думка, 1990. – 168 с.
2. Горбенко К.В. Основні етапи та результати археологічних досліджень степового городища «Дикий Сад». / К.В. Горбенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. Випуск 21. Історичні науки (Збірник наукових праць). Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського. – 2008. – С. 8–17.
3. Горбенко К.В. Матеріальна культура жителів укріпленого поселення ”Дикий Сад”. / К. В. Горбенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Випуск 11. Історичні науки. Збірник наукових праць. Миколаїв: МДУ. – 2005. – С. 38 – 45.
4. Іванова С.В., Петрова К.А., Будикін І.А. Найдавніший кам’яний якір з поселення Грибівка IV. / С.В. Іванова, К.А. Петрова, І.А. Будикін // Археологія, Інститут археології НАН України. К., 2003, № 2. – С. 123 – 127.
5. Отрощенко В.В. Укріплене поселення „Дикий Сад” в системі пам’яток білозерської культури / Віталій Отрощенко // Науковий шоквартальник «Емінак». Київ-Миколаїв. – № 1-4 (3) (січень-грудень). – 2008. – С. 5 – 10.
6. Петрунь В.Ф. Археолого-петрографическая характеристика обработанного камня из поселения Вороновка II / В.Ф. Петрунь // Вороновка II поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. – Киев, 1991. – С. 70-76.
7. Петрунь В.Ф. Еще о лабораторно-полевом аспекте археолого-петрографических работ / В.Ф. Петрунь // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей. Материал международной конференции (энеолит-бронзовый век). Часть вторая. – Донецк, 1996. – С. 37-41.
8. Шарафутдинова Э.С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура)./ Шарафутдинова Э.С.// САИ (Свод археологических источников. - Вып. В 1-11. – Ленинград, 1980. – С. 57-58, табл. XXXVI-XXXVII.

Краткое заключение*

о результатах археолого-петрографического исследования части каменных материалов из поселения «Дикий Сад» (финальная бронза) в г. Николаеве по договоренности с К.В. Горбенко в ноябре-декабре 1997 г.

Визуальное ознакомление, сначала с раскопами поселения «Дикий Сад», а затем и коллекцией, хранящейся в Педагогическом институте, сопровождалось отбором минипроб, достаточных для последующего иммерсионного анализа [10, с. 207], с одновременным присвоением артефактам до того отсутствовавшей последовательной нумерации с индексом «ДС» /на которую даются все последующие ссылки за исключением двух артефактов - манупортов без номеров, б/№/. Одновременно К.В. Горбенко производились замеры предметов коллекции, фиксировавшиеся в журнале отбора проб, и давались типологические определения /вроде «терочник», «фрагмент топора» и т.д./, иногда позднее уточнявшиеся или дополнявшиеся автором «заключения», что отображено в тексте (см. таблицу каменных предметов Дикого Сада отобранных для археолого-петрографического анализа).

Просмотренный коллекционный материал в соответствии с общепринятой геолого-минералогической терминологией [3] разбит на генетические группы и характеризуется по составу и структурно-текстурным признакам [8, с. 74] в пределах возможностей, открываемых использованием поляризационного микроскопа и стандартного набора иммерсионных жидкостей, показатели преломления которых контролировались на рефрактометре типа РЛУ. К сожалению, отсутствие прозрачных петрографических шлифов по отобранным породам делает часть определений предварительными /что оговаривается в тексте примечания типа «необходим шлиф»/, особенно для тонкозернистых пород. Однако, в целом осуществленная на экспертном уровне работа позволяет перейти от простого определения главных пороодообразующих минералов изученных минипроб к идентификационным выводам о возможном происхождении минерального сырья этого уникального и с археолого-петрографической точки зрения памятника. Опираясь на личный многолетний опыт изучения геологии Украины и не имея возможности привести здесь всю специальную литературу по поднимаемым проблемам, автор «заключения» вынужден ссылаться в списке литературы либо на свои, к сожалению, предельно сжатые обобщающие информационные публикации, либо на наиболее крупные монографии независимо от времени их издания [1].

* Ссылки на литературу, в значительной части принадлежат перу автора заключения, заставляют оговорить одно условие практического использования последнего: при весьма желательном опубликовании изложенного всеми заинтересованными сторонами через доступные издания, пусть хотя бы в тезисной форме, основных или частичных выводов, - обязательно ссылаться на пишущего эти строки, коль скоро ряд сделанных им на базе экспертно-визуальной и иммерсионной оценки заключений по камню могут вызвать недоверие или критику со стороны специалистов, недостаточно знакомых с возможностями и задачами археолого-петрографического идентификационного анализа [7, с. 77-78; 8, с. 73-76], - только это автоматически снимет ответственность за предлагаемые обобщения с кого бы то ни было, кроме опирающегося на многолетний личный опыт автора заключения.

А. Осадочные породы коллекции.

1. Карбонатные /кальцитовые/ органоогенно-хемогенные образования.

1. Известняки светло-серые массивной текстуры и пелитоморфной /из неделимых порядка 0,001 мм/ структуры, иногда с мелкими /до 1 мм/ обломочками раковинного детрита /«фаллос» (рис. 5: 9), Дс3/, отчасти глинистые /«антропоморфный агрегат», Дс6/, обычно с редкими зернами-песчинками алевритового /0,01 – 0,09 мм/ кварца, единичными кристалликами /менее 0,1 мм/ гипса, неясно, первично – хемогенного или вторично – инфильтрационного /для уточнения необходимы шлифы/ генезиса, и, возможно, доломита. Скорее всего это привозное /импортное/ сырье.

2. Известняк редкораквинный, с не ясно слоисто-мелкокавернозной текстурой и мелкозернистым, исходно пелитоморфным базисом, - «антропоморфный артефакт» (скорее это якорь для лодки) Дс 5 (рис. 3: 2). Порода местная.

3. Известняки белесые редкораквинно /обломки створок тапесид и мактр?/ - мелкооолитовые, избирательно пористые, с частично перекристаллизованным /до гранобластовости/ исходно пелитоморфным базисом: «разбитый подпятник» Дс7, обломок плитняка из кладки, произвольно отобранный в раскопе «Дикого сада», - Дс49. Порода местная, из обнажений сарматского яруса в борту долин р.р. Ингула или Ю. Буга.

4. Известняки белые до светло-серых, массивные, мелкооолитовые /диаметр микросферических стяжений от 0,2 до 1,0, в среднем 0,5 мм/, пелитоморфной структуры, с варьирующей примесью тонкораспыленного глинистого материала /иногда до образования мергелистого известняка/. Содержат редкие угловатые алевритовые кварцевые песчинки в ядрах оолитов или между ними, нередко слабопористые за счет выпадения отдельных оолитов. Это «фаллос» (скорее якорь) Дс4 (рис. 3: 10), «вотивный камень» Дс9, «вотивный молоточек» Дс11, «курант» Дс 21; на «вотивном камне» Дс18 – переход от полиоолитовой к олигооолитовой разновидности известняка. Породы местные, сарматского яруса.

5. Известняк слабоглинистый желтовато-белесый /за счет слабой локально-пятнистой обохренности/, интенсивно запесоченный /песчинки кварца и даже единичные чешуйки темной слюды-биотита/, массивной текстуры, с гетерогранобластовой структурой перекристаллизованной кальцитовой основы, - «обломок куранта» Дс46. Возможно, порода переходная к образованиям кластолитовой подгруппы. Скорее всего местная /но не категорически!/ порода.

II. Кластолиты /обломочные породы/.

6. Песчаники светло-серые /иногда слабо обохренные/ кварцевые, но обязательно с редкими бурыми или черными зернами кремнистых пород типа т.н. «карпатской гали», псаммитовой /реже алевро-псаммитовой/ структуры с кальцитовым /слабо глинистым/ цементом от соприкосновения до базального, обычно вторично перекристаллизованным /гетерогранобластовой до мозаичной структуры/: «вотивные яйца» (или ядра для пращи) Дс12, Дс13, а также два экземпляра аналогичных инфильтрационных стяжений б/№ из разреза

песчаных отложений неогена в С. Причерноморье, точнее, – березанского горизонта, как стратиграфического эквивалента верхнего куяльника [2, с. 178]; выходы этих песков прослеживаются не только в стратотипе от Березанского до Тилигульского лиманов, но и на правом берегу Южнобугского лимана недалеко от Козырки, то есть это местная порода.

7. Песчаник светлый неравномерно–мелкозернистый, алевропсаммитовой структуры, кварцевый, с единичными микрочешуйками светлой слюды, но без кремнистых зерен. Текстура массивная. Цемент слабоглинисто-кальцитовый соприкосновения-выполнения, начально-перекристаллизованный /микрогранобластовой структуры/: «обломок каменного блюда»: Дс2. Происхождение сырья не ясно, хотя скорее привозное, чем местное.

8. Песчаники кварцевые мелко-неравномернозернистые, алевропсаммитовой структуры, массивной текстуры, со слабоглинистым /за счет «рубашек» на кварцевых песчинках/ - кварцевым цементом соприкосновения и до регенерации: «молоточек» /скорее на гале/ ДС10, «долото» /вряд ли! нужна трасология/ ДС37. В одном случае – наиболее тонкозернистый кварцитовидный алевролит с редкими зернами псаммитовой крупности ДС32. Происхождение сырья неясно, скорее всего оно привозное /импортное/.

9. Аркозовые /полевошпато-кварцевые /светлосерые сливные/ просвечивающиеся в осколочках до 0,5 мм толщиной/ кварцитовидные песчаники с гранобластовой апопсаммитовой структурой кварцевого /со слабой глинистостью/ цемента соприкосновения, иногда отчетливо регенерационного. Полевые шпаты каолинитизированы-пелитизированы и с поверхности легко выкрашиваются, обеспечивая этим микропористость рабочих поверхностей и, соответственно, повышая их истирающе-абразивный потенциал. Ими слагаются «половинка ладьевидной зернотерки» Дс25, «обломок кургана» Дс24, «растиральник» Дс19. Происхождение скорее всего импортное /похожи на некоторые разновидности косоуцких песчаников на среднем Днестре/. Генетически близки некоторым метаморфическим кварцитам следующей группы.

Б. Метаморфические породы

III. Продукты регионального метаморфизма исходных кластолитов.

10. Кварциты темно-серые, существенно кварцевые, своеобразно «искрящиеся» в свежих сколах, с редкими зернами не столько свежих, сколько серитизированных или сосюрито-пелитизированных полевых шпатов. Весьма, прочные, средне- мелкозернистые, массивной текстуры. Цемент соприкосновения кварцевый /иногда апокремнистый/, участками регенерационный, структура апоалевропсаммитовая, гетерогранобластовая: «топор-молот» /реально пест!/ Дс8, «курант» Дс26. В одном случае в кварците содержится секущий прожилок кварца, - «курант» Дс20. Иногда в сколе почти черный, - обломок «куранта» Дс40. Скорее всего также импортное сырье.

11. Темно-серый /до черного/ сливной тонкозернистый кварцит графитито-редкополевошпато-кварцевого состава. Массивная текстура, гетерогранобластовая и пойкилобластовая апоалеврито-псаммитовая структура. Порода свежая, без признаков каолинизации и слюдистости /типичных для графитсодержащих гнейсову хоцеватского – завальевского графитового месторождения в среднем

течении р. Ю. Буг/, - «курант» Дс36. Порода импортная, возможно или южнокарпатского или анатолийского происхождения.

IV. Продукты контактового метаморфизма.

12. Темно-серый, весьма прочный контактово-метасоматический роговик, не просвечивающий даже в тонких осколках, редкобиотито-андалузитовый /?необходим шлиф!/. Массивной текстуры, бластопелитовой, гетерограно-бластовой, микропорфиробластовой структур, - «курант» Дс28. Порода привозная, достаточно редкая для Украины [9, с. 461-462] и до сих пор почти не встречается автору заключения ни в естественных выходах, ни в археологических коллекциях.

V. Кислые /кварц-полевошпатовые/ продукты гнейсометаморфизма.

13. Разноокрашенные /серые, черно-серые, чуть зеленоватые/, в основном мелкозернистые, в сколе своеобразно «искристые» гнейсы. Преимущественно свежие, редко, с признаками выветривания /то есть выбранные из коренника, а не, скажем, - переотложенного галечника, как в большинстве сабаатиновско-белозерских поселений выше по Ю.Бугу/. Текстура неясно-слоистая, структура лепидогетерогранобластовая, характерен биотит с показателем преломления $N_m=1,628 - 1,637 \pm 0,003$. Как правило, менее прочные «на удар» /«терочник» Дс29/ по сравнению с гнейсами украинского щита в том же Южном Побужье [4, рис. 4], изредка признаки вторичной серитизации и пелитизации полевых шпатов /«ладьевидная зернотерка» Дс1/. В одном случае редкая примесь акцессорного магнетита /«обломок шлифованного молота» Дс23/, в свежих штуфах, - мирмекитизация и пертитизация полевых шпатов /«терочник» Дс35/; иногда куски гнейса того же биотито-полевошпато-кварцевого состава, но без признаков утилизации, например, в «пятнистом» манупорте /Дс45/. Учитывая однородность серии, эти гнейсы скорее всего привозные, но не из естественных обнажений территориально наиболее близких «Дикому Саду» выходов кристаллических пород украинского щита или связанных с ними галечников, а оттуда, откуда поступили и другие, заведомо экзотические, безусловно, не украинские породы коллекции.

14. Гнейсы, отличные от вышеописанных, но скорее всего опять-таки не местные, а доставленные из других каких-то геологических регионов:

а. Гнейс светло-серый полевошпато-кварцевый, гранато-биотитовый, среднезернистый, гетеролепидогранобластовой порфиробластовой структуры, «искристый», как и породы предыдущей подгруппы и относительно малопрочный, - «обломок куранта» Дс30. Будь попрочнее, - наминал бы некоторые гранатовые гнейсы района г. Вознесенска.

б. Гнейс коричневато-темно-серый, участками вторично /в результате обжига?/ покрасневший, полвошпатово-кварцевый с биотитом, отличающийся более высоким, по сравнению с породами п/г 13 показателем преломления $N_m=1,662 \pm 0,003$, - не исключено, что это результат прокаливании на открытом огне/. Структура лепидогранобластовая, текстура неяснослоисто-массивная в этом «обломке терки» Дс34 /скорее это сильно оббитая ладьевидная зернотерка/. Серый «обломок породы» Дс48 /реально, - валунчика/ при том же минеральном составе и вторичном покраснении на глубину до 3 мм /обжиг?/ по слоистой текстуре напоминает некоторые мигматиты.

в. Мигматито-гнейс грубополосчатый /с чередованием слоев разной окраски, от оранжевой до темно-серой/. Структура лепидонематогранобластовая, - кроме кварца, полевых шпатов и биотита содержит также роговую обманку / $CNg=17-180$, $Ng=1,685\pm 0,003$ /, мелкий, редкий магнетит, единичные зерна моноклинного пироксена, - «обломок топора» /скорее курант!/ Дс31.

г. Полевошпатово-кварцевый минеральный агрегат, то ли гнейс, то ли контактный метасоматит, то ли гранитоид в «молоточке» Дс16, - нужен шлиф!

В. Изверженные /магматические/ породы/и связанные с ними образования.

VI. Эффузивные /излившиеся/ и дайковые породы.

15а. Сиреневато-розовый биотитовый дацит типа так называемых «шероховатых» [5, с. 140, 146; 6, табл. 1-2, с. 150-151], с полифировой структурой/ за счет белесо-стекловатых фенокристаллов андезина/. До сих пор аналогичные породы встречались автору в культурных слоях только древнегреческих полисов Северного Причерноморья, а в естественных выходах на территории Украины неизвестны. Поэтому вероятное происхождение материала «обломка сверленного топора-молота» Дс 39 (рис. 5: 12), - североанатолийское или вообще Средиземноморское.

б. Темно-серый /чуть фиолетовый/, мелкопористый с мелкопорфировой структурой и долеритовой структурой основной массы пироксеновый /с базальтической роговой обманкой/, с очень редким биотитом и акцессорным магнетитом андезито-базальт. Порода импортная, скорее всего оттуда же, что и предыдущая, но не крымская или донбасско-приазовская с их эффузивами. «Обломок ладьевидной зернотерки» Дс27.

в. Коричневый мелкозернистый туффит /туфогенный песчаник?/ алевропсаммитовой структуры из кварца /преимущественно кластогенного/, полевого шпата, биотита и мелких обломков эффузивов /то есть переход к литокристаллокластической структуре/. Цемент соприкосновения – но желателен шлиф. «Обломок молота» Дс45 /реально, - ладьевидной зернотерки/. Порода из того же вулканического региона, что и обе предыдущих.

VII. Интрузивные /глубинные/ магматические породы и связанные с магматизмом образования.

16а. Гранит среднезернистый редкобиотито-кварцево-полевошпатовый, в общем лейкократовый с секущим прожилком кварца, - «обломок куранта» Дс42, /скорее продольно расколотый пест/. «Растиральник» Дс15, - также гранитоид. Происхождение неопределенно, не исключено, что и с территории украинского щита /во втором случае, вероятно, из переотложенной аллювиальной гали террас Ю. Буга, особенно обильно на переходе от щита к Причерноморской впадине: южнее она постепенно исчезает/.

б. Пегматит крупнозернистый /полевого шпата в неделимых до 10 мм/ серо-кварцевый в гале /не исключено, что из южнобугского аллювия/, - «вотивное яйцо» (или ядро для пращи) Дс14.

в. Кварц белесо-серый пегматоидный редкопористый /за счет выщелачивания частично каолинизированного полевого шпата/. «Растиральник» Дс17. Синеватый пегматитовый кварц в гальке, - «обломок куранта» /скорее пест-молоточек/ Дс44. Оттуда же.

г. Стекловидный жильный /пегматитовый или гидротермальный?/ светло-серый кварц, - «курант–растиральник» Дс 41.

Список использованных источников и литературы:

1. Бондарчук В.Г. Геологія України / В.Г. Бондарчук. – Киев, 1959. – 830 с.
2. Веклич М.Ф. Палеозтапність і стратотипи ґрунтових формацій верхнього кайнозоя / М.Ф. Веклич. – Киев, 1982. – 270 с.
3. Геологический словарь. Изд. 2-е. – М., 1978. – Т.1.- 486 с. – Т.2. – 456 с.
4. Гранитоидные формации украинского щита. – Киев, 1984. – 191 с.
5. Петрунь В.Ф. До перших підсумків вивчення петрографії каменю з будівельних комплексів Ольвії / В.Ф. Петрунь // Археологія. – К., 1965. Том XIX. – С. 138-157.
6. Петрунь В.Ф. К методике изучения петрографии строительного камня античных городов Северного Причерноморья / В.Ф. Петрунь // КСИА. 1967. – Вып. 109. – С. 144-151.
7. Петрунь В.Ф. Петроархеология или археологическая петрография? / В.Ф. Петрунь // Материалы международного (XIII Киевского) симпозиума по науковедению и научно-техническому прогнозированию «Современное науковедение и перестройка советской науки». – Киев. – 10-13. Окт. 1990. – Часть 1. Методология, социология и прогнозирование науки. – Киев, 1990. – С. 77-78.
8. Петрунь В.Ф. Структуры и текстуры горных порода античных памятников Северного Причерноморья (к итогам их микроскопического изучения и принципам развернутого использования в археолого-петрографической практике) / В.Ф. Петрунь // Древнее Причерноморье. II чтения памяти П.О. Карышковского. Тезисы. – Одесса, 1991. – С. 73-76.
9. Справочник по петрографии Украины (магматические и метаморфические породы). – Киев, 1975. – 579 с.
10. Татарский В.В. Кристаллооптика и иммерсионный метод. – М., 1963. – 360 с.

14.12.1997.

270111 ,Одесса-111,
пр. Добровольского 122, к. 155
Петрунь Виктор Федорович, член Одесского
Археологического Общества, канд.г-м. н.

**Таблица каменных предметов Дикого Сада отобранных
для археолого-петрографического анализа.**

№ п/п	Место находки	Предмет	Размер, см.
ДС 1	П – 4, «цитадель»	Зернотерка	19 x 12, h – 5
ДС 2	П – 7, «цитадель»	Блюдо (зернотерка), фрагмент	11 x 13, h – 5
ДС 3	П – 2, «цитадель»	Фаллос, фрагмент	7 x 6, h – 34
ДС 4	П – 7, «цитадель»	Фаллос (якорь)	8 x 7, h – 19
ДС 5	П – 4, «цитадель»	Якорь («антропоморфный агрегат»)	5 x 7, L – 20
ДС 6	П – 4, «цитадель»	Якорь («антропоморфный агрегат»)	10 x 4,5, L – 30
ДС 7	П – 6, «цитадель»	Подпятник	14 x 12, h – 7
ДС 8	П – 3, «цитадель»	Топор-молот (пест)	13,5 x 8, h – 4,5
ДС 9	П – 7, «цитадель»	Вотивный камень (курант, праща)	5 x 5, h – 4,5
ДС 10	«предместье» Ров	Молоточек	9 x 7, h – 4,5
ДС 11	П – 4, «цитадель»	Вотивный молоточек	2,5 x 2,5, h – 4
ДС 12	П – 4, «цитадель»	Вотивное «яйцо» (ядро для пращи)	3 x 3 x 3,5
ДС 13	П – 4, «цитадель»	Вотивное «яйцо» (ядро для пращи)	2,5 x 3 x 2
ДС 14	П – 1, «цитадель»	Вотивное «яйцо» (ядро для пращи)	4 x 3,5 x 2,5
ДС 15	Пандус, «цитадель»	Растиральник (курант)	4,5 x 4,5 x 4
ДС 16	Пандус, «цитадель»	Молоточек	6,5 x 6, h – 4,5
ДС 17	П – 4, «цитадель»	Растиральник (пест-молоточек)	5 x 4,5 x 4
ДС 18	П – 4, «цитадель»	Вотивный камень (курант, праща)	4,5 x 4 x 4
ДС 19	П – 4, «цитадель»	Растиральник (курант)	5,5 x 5 x 4
ДС 20	П – 4, «цитадель»	Курант	5,5 x 6 x 4
ДС 21	П – 3, «цитадель»	Курант	4 x 4 x 3
ДС 22	П – 7, «цитадель»	Курант для зернотерки	10,5 x 8,5, h – 6,5
ДС 23	П – 7, «цитадель»	Молот, фрагмент	4 x 3,5, h – 3,5
ДС 24	П – 5, «цитадель»	Курант, фрагмент	5 x 5, h – 2,5
ДС 25	П – 4, «цитадель»	Зернотерка, фрагмент	12,5 x 10,5, h – 5
ДС 26	П – 1 «предместье»	Курант	6 x 5,5 x 4
ДС 27	П – 4, «цитадель»	Зернотерка	11 x 8, h – 4,5
ДС 28	П – 7, «цитадель»	Курант	7 x 6 x 5
ДС 29	Пандус «цитадель»	Терочник	10 x 8, h – 3
ДС 30	П – 1 «предместье»	Курант, фрагмент	5 x 5 x 4
ДС 31	П – 1 «предместье»	Топорик (курант), фрагмент	6,5 x 5, h – 4
ДС 32	П – 4, «цитадель»	Терка, фрагмент	6 x 3, h – 3
ДС 33	П – 7, «цитадель»	Терочник, фрагмент	14 x 8, h – 3
ДС 34	П – 4, «цитадель»	Зернотерка, фрагмент	14 x 13, h – 4
ДС 35	П – 4, «цитадель»	Терочник, фрагмент	10 x 5, h – 3
ДС 36	П – 5, «цитадель»	Курант	8 x 6, h – 3
ДС 37	Пандус, «цитадель»	Долото	7 x 4, h – 1,5
ДС 38	Пандус, «цитадель»	Абразив	9 x 5, h – 2
ДС 39	П – 7, «цитадель»	Топор-молот, вотив (фрагмент)	9 x 6 x 8
ДС 40	П – 3, «цитадель»	Курант (фрагмент)	7 x 7 x 3
ДС 41	П – 4, «цитадель»	Куран-растиральник	4,5 x 3,5 x 3,5
ДС 42	П – 7, «цитадель»	Курант (пест), фрагмент	10 x 7 x 3
ДС 43	Пандус, «цитадель»	Молот (фрагмент)	8 x 6 x 4,5
ДС 44	Пандус, «цитадель»	Курант (пест-молоточек)	5 x 6 x 3
ДС 45	П – 4, «цитадель»	Зернотерка, фрагмент	25 x 10, h – 10
ДС 46	П – 7, «цитадель»	Курант, фрагмент	5 x 4,5 x 4

*ДС 47, ДС 49 – камни взятые из кладки помещения № 4; ДС 48 – валунчик.

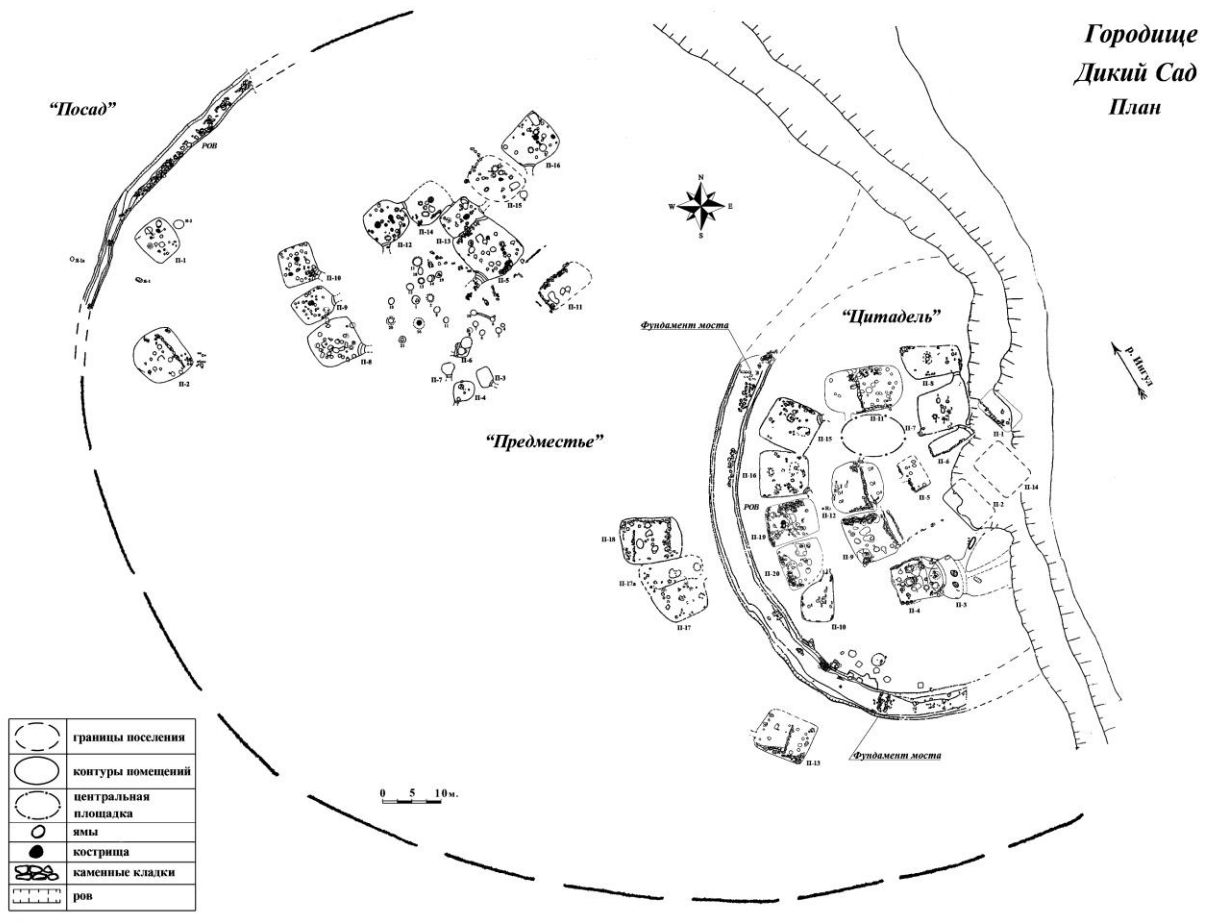

Рис. 1

План городища Дикий Сад.

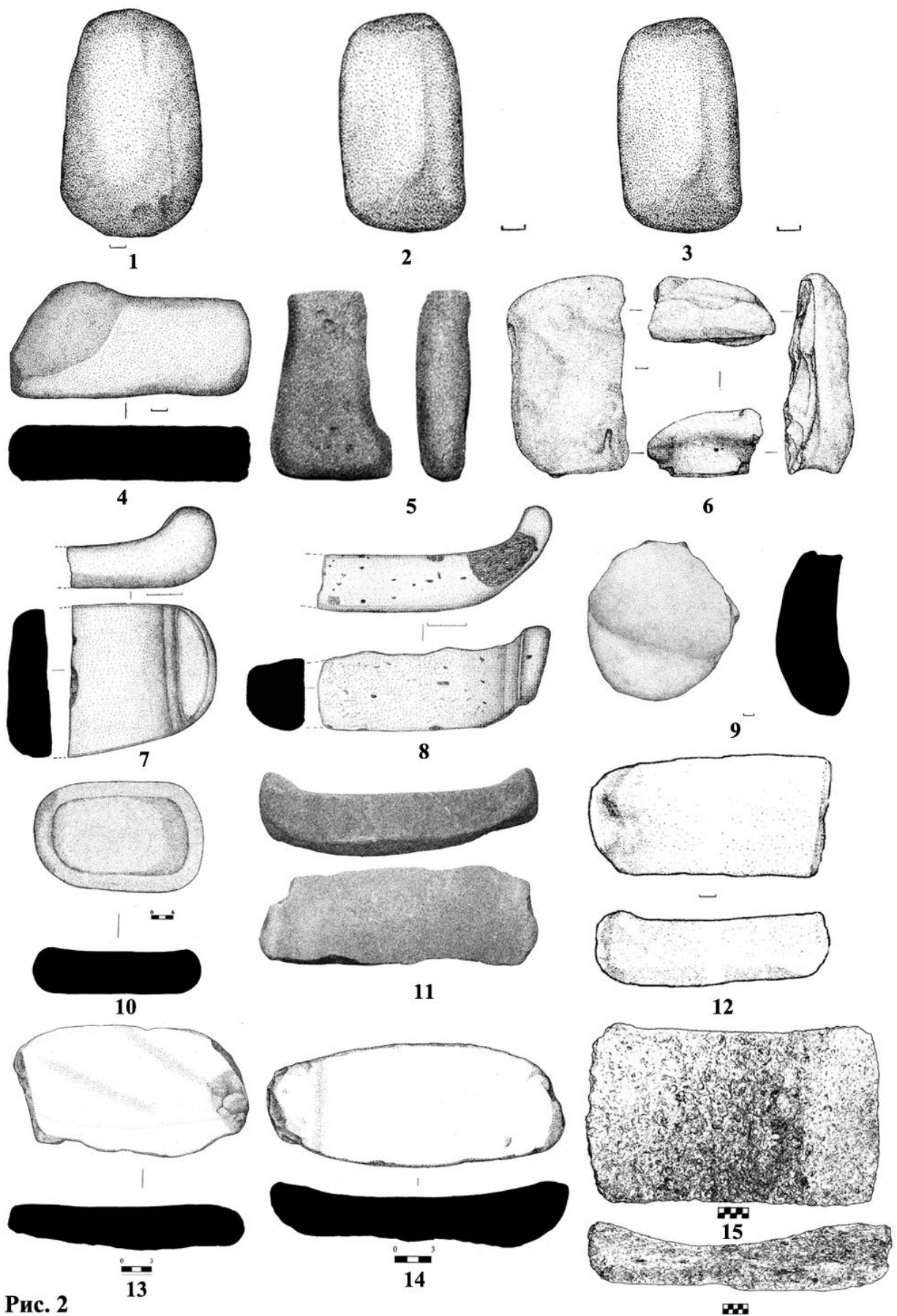

Рис. 2

**Знаряддя для землеробства та обробки зерна. «Цитадель»: П-5 (15), П-12 (10,13,14), П-15 (7), Рів (11, 12, 6); «Передмістя»: П-2 (5), П-8 (2, 3), П-9 (4), П-17 (8), П-5 (1, 9).
Пести для зерна: 1 – 3. Мотики: 4 – 6. Зернотерки: 7 – 15.**

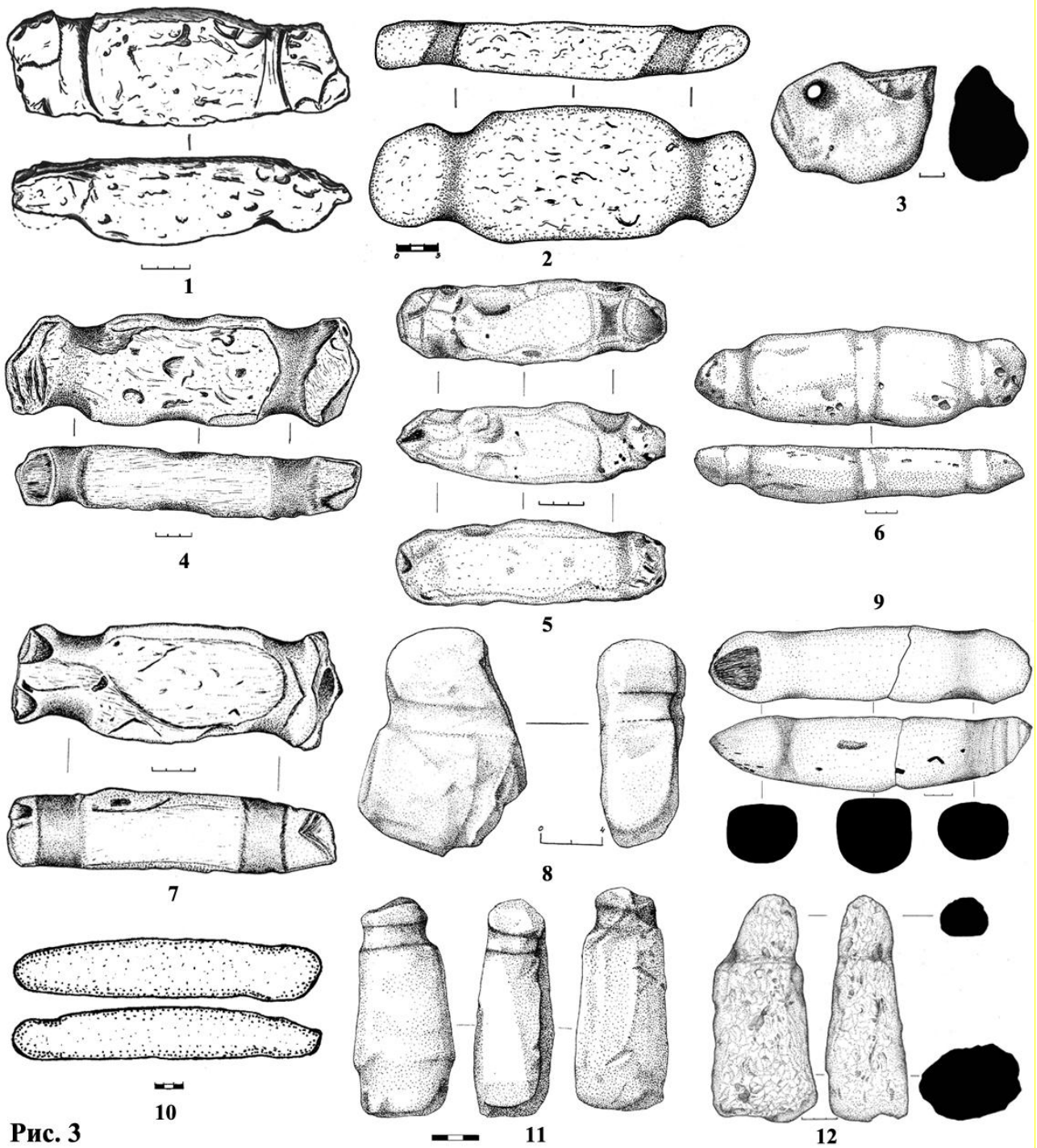

Рис. 3

Знаряддя для рибальського промислу. «Цитадель»: П-4 (1,2, 10), П-9 (4,7), П-12 (11), П-15 (5), Рів (3,6,8); «Передмістя»: П-5 (12), П-16 (9). Грузила для сіток (3,8,11,12). Якоря для човнів (1,2,4-7, 9,10).

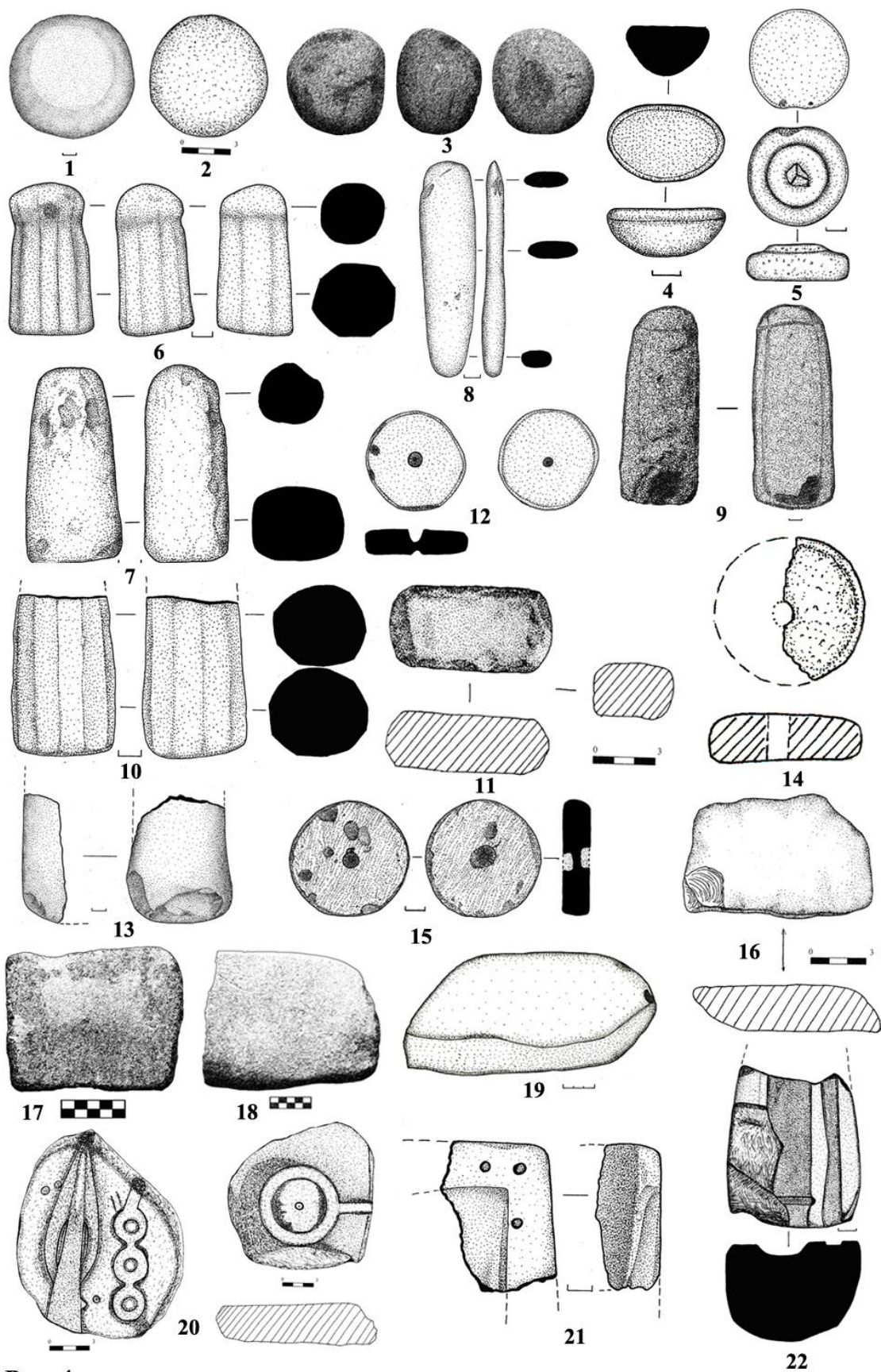

Рис. 4

Ремісничі знаряддя. «Цитадель»: П-19 (17, 18), Рів (2, 5, 16, 9, 11, 12, 20); «Передмістя»: П-2 (3), П-5 (1, 10), П-10 (19), П-12 (22), П-18 (4), Рів (14, 21), «Центральний майданчик» (6 – 8, 13, 15). Куранти-відбійники: 1 – 3; Розтирачі: 4, 5; Пести: 6, 7, 9, 10; Точильні каміння (абразиви): 8, 11; Веретенні блоки: 12, 14, 15; Молоток для ковкі: 13; Підставки ковадла для холодної ковкі: 16 – 19; Ливарні форми: 20 – 22.

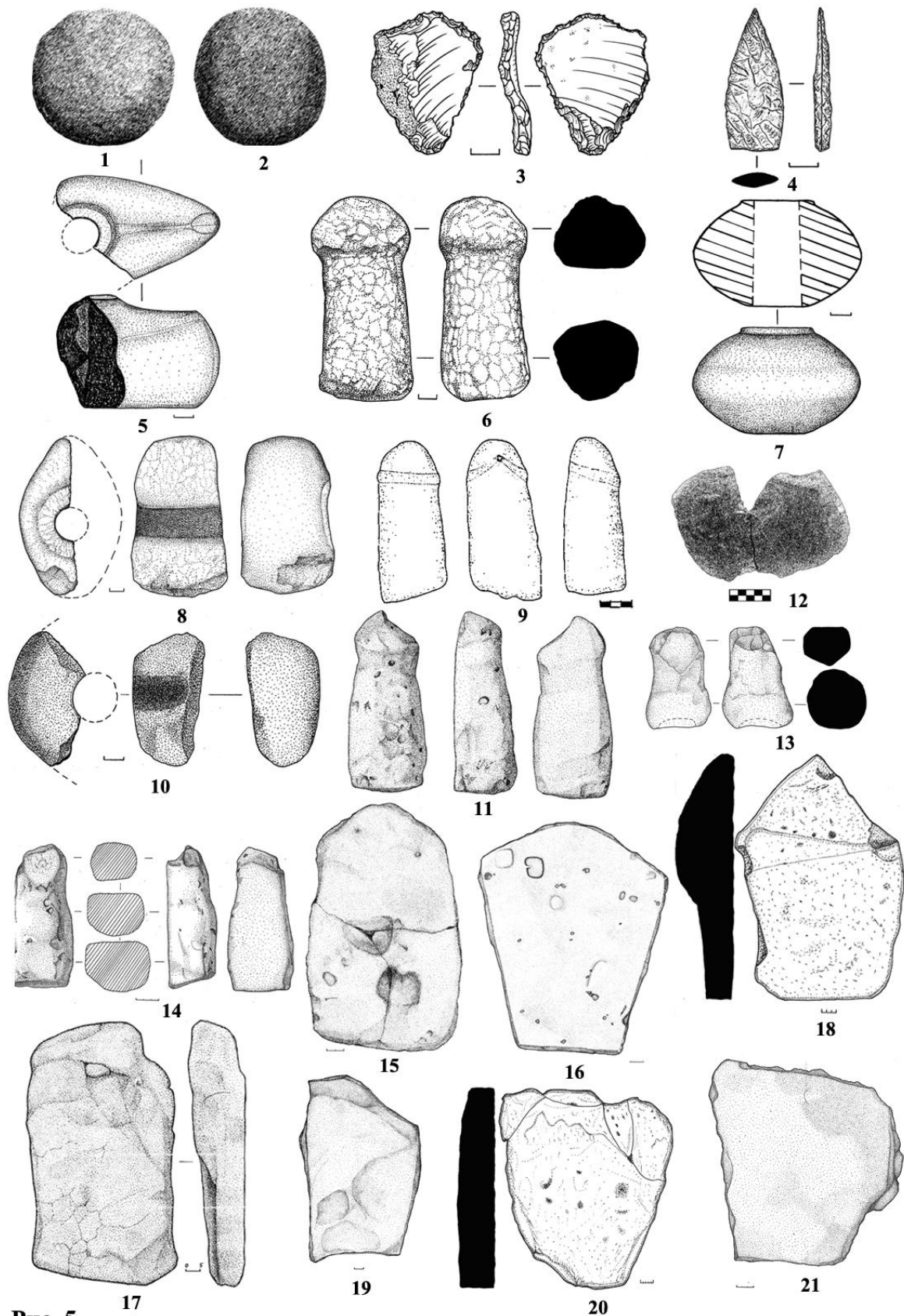

Рис. 5

Зброя, престижні та ритуально-культові предмети. «Цитадель»: П-4 (3), П-7 (9,12), П-15 (5,7), Рів (4,11); «Передмістя»: П-13 (14 – 17, 21), П-2 (1, 2), П-5 (10,18), П-9 (19), П-10 (8), «Центральний майданчик» (6,13,20). Антропоморфні стели: 3, 15 – 21; Антропоморфні статуєтки: 13, 14; Булави: 7, 10; Бойові сокири: 5, 8; Ритуальна сокира-молот: 12; Ядра для праці: 1, 2; Фалоси: 6, 9, 11; Наконечник стріли: 4.

K.GORBENKO

STONY STEM FROM THE COLLECTION OF THE FINDS OF THE HILLFORT DIKIY SAD

The article characterizes the main categories of the stony items from the collection of the finds of the Hillfort Dikiy Sad. It is analyzed the geological classification of the stony tools, their functional belonging. It opens the main types of economical and religious activity of the people of Dikiy Sad.

Key words: *Dikiy Sad, final bronze century, agricultural & handicraft tools, weapons.*

K.B. ГОРБЕНКО

КАМЕННЫЕ ПРЕДМЕТЫ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ АРТЕФАКТОВ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

В статье характеризуются основные категории каменных предметов из коллекции артефактов городища Дикий Сад. Анализируются геологические породы каменных орудий, их форма и функциональная принадлежность. Раскрываются основные виды хозяйственной и культовой деятельности населения Дикого Сада.

Ключевые слова: *Дикий Сад, городище, финальный бронзовый век, земледельческие и ремесленные орудия, оружие.*